

Petr Fidelius **Řeč** **komunistické moci**

TRIÁDA

EDICE
PAPRSEK
SVAZEK
DRUHÝ

LID, DEMOKRACIE, SOCIALISMUS
POHÁDKA O STALINŮVI
ZRCADLO KOMUNISTICKÉ ŘEČI

Petr
Fidelius
Řeč
komunistické
moci

TRIÁDA
PRAHA

Kniha vychází s podporou
Fund for Central and East European
Book Projects

Vydání knihy podpořila
Nadace Český literární fond

© Petr Fidelius, 1998
Dictionary © Robert Krumphanzl, 1998
ISBN tištěné verze 80-86158-05-8
ISBN verze PDF 978-80-87256-30-5

PŘEDMLUVA

Vydávat znovu – osm let po pádu komunistického režimu – analýzy komunistické řeči, které předtím už dobrých deset let kolovaly v samizdatu a byly i knižně vydány v zahraničí, to je rozhodnutí, které si autor aspoň sám pro sebe musí nějak zdůvodnit. Do jisté míry lze tento ediční krok ospravedlnit poptávkou vyplývající z toho, že samizdatové a exilové publikace nejsou dnes běžně dostupné; mnohokrát jsem byl po listopadu 1989 dotazován, od lidí mně známých i (do té doby) neznámých, kdy už „to“ konečně vyjde tiskem. Druhým, snad ještě závažnějším motivem je pro mne skutečnost, že u nás dodnes neexistuje nejen nějaké lepší, ale vůbec žádné jiné zpracování daného tématu (částečně se problematiky dotýká pouze Macura ve Šťastném věku, 1992). Pro českou lingvistiku jako by byl tento jazykový fenomén neexistoval. Můj dávný pokus zůstal kupodivu osamocen.

Nemohu se zde bohudík uchýlit k frázi, kterou autoři v podobných případech v předmluvách obvykle užívají, totiž že dnes bych to celé napsal jinak. Neboť po pravdě řečeno, dnes bych se nejspíš do takového podniku vůbec nepouštěl. Odradila by mne neobyčejná šíře a spletitost daného problému. Pojednat ho adekvátně ve všech jeho aspektech a dimenzích znamenalo by napsat encyklopedické dílo, k jehož zpracování by bylo zapotřebí celého týmu autorů, odborníků v různých disciplínách. V sedmdesátých letech – jako obyčejný topič v kotelně – jsem si tyto starosti nemusel připouštět. Téma přede mnou nestálo jako předmět akademického výzkumu, nýbrž jako

výzva každodenní, naléhavé skutečnosti. Úvodníky *Rudého práva* nastolovaly otázku komunistické řeči jako předmět reflexe aktuální životní zkušenosti. Jakou funkci tu jazyk vlastně plní? Zprvu mne upoutala jeho (nezáměrná) funkce estetická. Vychutnával jsem magii „stranického slova“ a pro vlastní potěchu a pobavení jsem z jeho „poetického“ potenciálu čerpal látku k různým jazykovým hříčkám. Takto se v oné době jistě bavili mnozí, a já jsem nikdy necítil potřebu chodit s podobnými kreacemi na veřejnost. Budiž mi nicméně dovoleno, při této výjimečné příležitosti, jako doklad ryze neakademického východiska mého pozdějšího bádání uvést aspoň dvě ukázky.

narodil jsem se a dokud žiji	NA SMETIŠTĚ
běžím v duchu závěrů a po linii	DĚJIN
v podmínkách přechodu k novým formám	NA SMETIŠTĚ
vždy v čele boje proti zastaralým normám	DĚJIN
a za nápravu všech negativních rysů	NA SMETIŠTĚ
tady není a nemůže být kompromisů	DĚJIN
konstruktivně podporuji vývoj situace	NA SMETIŠTĚ
ve prospěch prohloubení tvůrčí stabilizace	DĚJIN
ve prospěch upevnění zdravé mobilizace	NA SMETIŠTĚ
já narodil jsem se a dosud žiji	

Z takovýchto etud pak vznikaly rozsáhlejší kompozice, jako například:

ÓDA NA REALITU

poezie prý je odraz reality
 realita je když nejsou byty
 realita je když lejno musí
 rozleptává zvolna tvoji duši
 realita to je nikdy neskončená prověrka
 realita to je pepřem zasypaná oděrka
 realita je ta zem kde zítřky zívají
 kde muklové píseň práce zpívají
 realita to je vyčerpané konto
 realita to je bronto BRONTO

realita toť přehlasovaný otazník
toť vyceněný kádrový dotazník
toť pevný základ pro tvou jistotu
realita je když neudržíš čistotu
realita je když z kanálů se voda vrací
když se musí ježibaba živit prací
realita je když teta
Alžběta když teta realita
je když
REALITA JE BOJ

realita toť třídní boj
realita toť v prdeli oj
realita je boj idejí
v němž budoulní mizejí

boj o zrno
boj o vědomí
boj o široké masy
boj o zítřek
boj o mladého člověka
boj o putovní zástavu
boj o nekompromisní plnění
boj o pravidelnou stolicí
boj o komplexní hodnocení
boj o holou zadnici

realita je boj O PÍĎ V CELÉ NAHOTĚ

realita toť třídní boj O PÍĎ V CELÉ NAHOTĚ
realita toť v prdeli oj O PÍĎ V CELÉ NAHOTĚ
realita je boj idejí O PÍĎ V CELÉ NAHOTĚ
v němž budoulní mizejí

boj proti parazitům
boj proti fluktuantům
boj proti jehovitům
boj proti kverulantům
boj proti pozůstatkům
boj proti přežitkům
boj proti pochybným vzorům
boj proti všem nesprávným názorům

realita je boj

proti falešným hodnotám	REALITA JE BOJ
proti jednostranné kritice	REALITA JE BOJ
proti samozvané skutečnosti	REALITA JE BOJ
proti bublině jež zákonitě splaskla	REALITA JE BOJ
proti bílým vránám	REALITA JE BOJ
proti černým pasažérům	REALITA JE BOJ
proti všem kdo nemají správnou jízdenku	REALITA JE BOJ
proti všem kdo nemají dobré úmysly	REALITA JE BOJ
proti všem kdo kálejí do vlastního hnízda	REALITA JE BOJ

realita toť třídní boj	NA VŠECH FRONTÁCH
realita toť v prdeli oj	NA VŠECH FRONTÁCH
realita je boj idejí	NA VŠECH FRONTÁCH
v němž budulíni mizejí	NA VŠECH FRONTÁCH

boj za dosažení	
boj za udržení	
boj za posílení	
boj za upevnění	
boj za prohloubení	
boj za dovršení	
boj za překonání	
boj za další úspěchy	A NIKDY JINAK

za další rozvoj pozitivních přeměn	A NIKDY JINAK
za důslednou realizaci všech závěrů	A NIKDY JINAK
za záchranu rekursivní permutace	A NIKDY JINAK
za zájmy polotovarů	A NIKDY JINAK
za čistotu principů	A NIKDY JINAK
za maximální ztotožnění	A NIKDY JINAK
boj za klady proti záporům	
boj za akci proti reakci	
boj za všechno proti všem	

realita je boj	JAKO BETON
----------------	------------

realita toť třídní boj	JAKO BETON
realita toť v prdeli oj	JAKO BETON
realita je boj idejí	JAKO BETON
v němž budulíni mizejí	

realita to je předmět prodeje a koupě
 budulíne co se tváříš proboha tak hloupě
 realita SEM PATER PRO TISÍCE PŘÁNÍ
 realita sedm přání pro tisíce pater
 realita to je naše slavná alma mater
 toť pedel povýšený na rektora
 toť Macocha při pohledu shora
 honička na zrádce na hyeny
 odkaz tvořivě rozvíjený
 ten odkaz zděný /HOVNO/ ten zděděný
 odkaz náš svatý
 a nedotknutelný tvořivě vzatý
 na nebe kde zůstává svěží
 i když léta léta běží
 jak pohyblivá Madla po linii
 jak moje Anna Líza která V CELÉ NAHOTĚ
 je O PÍĎ blíže životu čím /HOVNO/ tím blíže
 životu čím život /HOVNO/ čím PÍĎ je praxi
 reality máme tolik kolik se vejde jaksi
 BRONTOSAURŮ
 na špičku
 jehly

Při těchto „poetických“ hrátkách však neodbytně vystupovala otázka po *referenční* funkci komunistického jazyka. O čem se tu vlastně mluví? Mluví se tu vůbec o něčem? Dávají všechny ty – mnohdy tak bizarní – jazykové projevy, jež přináší *Rudé právo*, nějaký smysl? Brzy jsem zjistil, že v komunistické řeči vládne jakýsi řád, že je to opravdu *řeč* o nějakém *světě*, byť to byl svět „imaginární“, tedy určitý ideologický *obraz* světa. A tak jsem začal zkoumat obsah základních pojmů, o něž se tato řeč opírá, vzájemné vztahy mezi nimi, její „stavební principy“. Mým nejsilnějším badatelským zážitkem bylo poznání, že ve své vlastní řeči podává komunistický režim zcela pravdivý obraz o své povaze.

Je zbytečné zdůrazňovat dílčí charakter mého zkoumání komunistické řeči. Zajímala mne především její dimenze sémantická. V tomto ohledu jsem myslím dostatečně prokázal, že tu nejde o nesmyslný „blábol“ o ničem, ani o amorfní chuchvalec „lží“, nýbrž o regulérní řeč, která (přínejmenším o svém producentu a jeho vi-

dění světa) něco skutečně říká. Každá řeč – každé užití jazyka – má ovšem i svůj aspekt pragmatický, a tady je v případě komunistické „propagandy“ jistý kámen úrazu. Máme tu co činit se zvláštním druhem jazykové komunikace, kde především není namnoze jasné, *kdo vlastně mluví ke komu*. Kdo promlouvá v úvodnicích *Rudého práva* nebo v sáhodlouhých projevech různých politických činitelů? Strana? Ústřední výbor? Nebo prostě „my“? Zdá se, že v tom únavném opakování obecných tvrzení, kde jedno předpokládá druhé a všechna jsou ve své vzájemné podmíněnosti podávána jako provždy platné a zásadně nezpochybnitelné pravdy, není pro individuální subjekt promluvy žádné místo. Stejně mlhavý a neurčitý je *adresát* těchto jazykových projevů. Zdá se, jako by si komunistická řeč spolu se svým obrazem světa konstruovala rovněž adresáty, o nichž předpokládá, že její „svět“ plně sdílejí, že jsou již přesvědčeni, že už „vědí“ (srv. oblíbený obrat „naš lid dobře ví, že...“); její jazykové projevy stojí vesměs na předpokladu široce sdílené samozřejmosti výpovědí, jejichž subjektem je jakési neurčené, universální „my“ („je známo, že...“).

Protože takovýto ideální adresát – houba vděčně sající „stranické slovo“ – se v reálném světě, v němž jsme žili, pochopitelně nevyskytoval, svádělo to často k lehkovážnému podceňování nepříznivých dopadů, jež mohl mít fenomén komunistické řeči na „ekologii“ jazyka a myšlení ve společnosti – pod chatrnou záminkou, že tomu přece stejně nikdo „nevěří“. Nad otázkou *účinnosti* oficiální propagandy jsem se mnohokrát zamýšlel, leč bez valného úspěchu: nepodařilo se mi ji ani adekvátně formulovat.*) Otázka ta ovšem přesahuje oblast lingvistické analýzy a úzce souvisí zvláště s faktem *monopolu* komunistické řeči ve veřejné komunikaci. A to nás přivádí ke druhému význačnému rysu komunistického užívání jazyka, pokud jde o jeho dimenzi pragmatickou, totiž k výslovnému záměru působit na vědomí „našich lidí“ za

*) Věnoval jsem tomuto tématu esej *O zacházení se slovy*, který tvořil součást mnichovské edice *Jazyk a moc*. Výsledek mého tehdejšího uvažování mi dnes připadá natolik neuspokojivý, že jsem tento text z přítomného vydání vyloučil.

účelem jeho „přeměny“, která by znamenala „ztotožnění“ s programem a metodami strany jakožto řídicí složky společnosti. Komunistická propaganda se nikdy netajila tím, že slovo je pro ni „ideovou zbraní“, výchovným prostředkem, tedy v podstatě mocenským nástrojem. To přímo provokovalo iluzi, kterou bych dnes nazval „iluzí záměrnosti“, a sice představu, že jde o jakousi „novou řeč“, kterou si totalitní moc záměrně vytváří jako nástroj k ovládnutí, ba ochromení lidské mysli. Porůznu se pak vyskytovaly snahy konceptualizovat tuto představu jako „zneužívání“ jazyka, jeho „účelovou manipulaci“ či „korupci“ apod. Toto pokušení bylo zvláště silné v době kolem orwellovského roku 1984. Zpětně musím přiznat, že ani já jsem se této iluzi záměrnosti nedokázal zcela ubránit, i když jsem si uvědomoval, že komunistická řeč a odpovídající obraz světa byly v základních rysech hotovy dávno před tím, než bylo u nás nastoleno „socialistické společenské a státní zřízení“, a že komunistická řeč není zdaleka pouhou propagandou, účelově zaměřenou navenek, nýbrž že „svazuje“ do značné míry i mysl svých producentů: svazovalo je právě určité vidění světa, pročež nemohli tak docela říkat, co by se jim zachtělo, jen aby někoho „oklamali“. Tento omezující, svazující prvek, vlastní každému typu řeči, se v sedmdesátých letech zajímavě projevoval i v jazykových projevech tzv. eurokomunistů či komunistických „disidentů“. Otázka genealogie komunistické řeči je neobyčejně složitá a zahrnuje řadu problémů sociolingvistických, sociálněpsychologických i politologických. Její řešení by si vyžádalo mj. srovnávací analýzu řeči nacistické, u nás dobře dostupné v domácí variantě protektorátní. To všechno jsou debita, jichž se budou muset případně ujmout jiní. Další průzkum této problematiky, u nás pohříchu zanedbané, neztratil po zhroucení komunismu na aktuálnosti, spíše naopak: nebezpečí, že tato rozvrácená civilizace zplodí nějaké jiné, nové formy totalismu, není rozhodně zažehnáno. Padesátileté zkušenosti nás učí, že není třeba čekat na skutky (to už bývá pozdě), ale že celkem spolehlivě platí zásada: podle řeči jejich poznáte je.

Pro přítomné vydání jsem všechny tři studie důkladně revidoval. U prvních dvou musely být redakční zásahy místy poměrně ostré: jednak bylo třeba napravovat stylistické prohřešky začínajícího autora, jednak bylo nutné redukovat na minimum přesahy v textu i v dokumentaci, dané okolnostmi jejich vzniku (viz poznámku pod čarou na s. 120). Všechny úpravy se však týkaly pouze slovesného vyjádření či formy podání: nedotčen zůstal samozřejmě základní charakter textu, pokud jde o postupné osvojování dané látky: je tak například dobře patrné, jak dlouho mi trvalo, než jsem byl s to (vlastně až v předvečer pádu režimu) podat koherentní výklad principu „velké sekery“ či samého pojmu „socialismu“. Excerpovaný materiál pokrývá vlastně jen několik málo let; mohl by být snadno rozšířen formou jakési malé čítanky, to je ovšem projekt, o jehož uskutečnění může rozhodnout jedině budoucí poptávka. I tak se domnívám, že sebrané doklady mohou posloužit k dalším analýzám, a v tom také spatřuji hlavní smysl přítomné publikace.

Při stylistické redakci starších textů bylo mi leckdy inspiračním vodítkem vynikající francouzské přetlumočení od paní Eriky Abrams, na kterou v této souvislosti vděčně vzpomínám. Když si v duchu vybavím onu dobu, je tomu bezmála dvacet let, kdy jsem s rozbořem jazyka *Rudého práva* začínal, cítím potřebu poděkovat především své ženě, která byla vždycky mou první čtenářkou a nesla se mnou všelikou nejistotu tehdejších časů, jakož i všem, kteří přátelskou radou a povzbuzením provázeli mé první krůčky na „neprošlapané cestě“ poznání komunistické řeči, zvláště Jaroslavu Kořánovi, Rudolfu Kučerovi, Jiřímu Kovaříkovi, Karlu Šprunkovi. S vděčností vzpomínám též na písárky, které pořizovaly první opisy mých prací, zejména na paní Evu Veseckou a Jiřinu Cílovou. A v neposlední řadě patří můj dík Robertu Krumphanzlovi, bez jehož vytrvalého naléhání a bedlivé editorské supervize by přítomný svazek nemohl spatřit světlo světa.

PRAHA, ŘÍJEN 1997 PETR FIDELIUS

Lid, demokracie, socialismus

PŘÍSPĚVEK
KE STUDIU POJMOSLOVÍ
SOUČASNÉ OFICIÁLNÍ
PROPAGANDY

(1978)

*Panu Z. Sváčkovi
z Českých Budějovic*

*«Chtěl bych poděkovat za to,
že se Rudé právo vrátilo
ke každodenním úvodníkům.
Jsou velmi zdařilé.»*

Z. Sváček z Českých Budějovic
(RP, 18. 9. 1978, s. 5)

Společnost, ve které žijeme, je poznamenána ustavičným a takřka všudypřítomným působením oficiální propagandy. Rozptýlenému konzumentu se většinou jeví jako amorfní chuchvalec „lži“, jejichž jediným smyslem a důvodem je demagogické „ospravedlňování“ aktuální stranické politiky; jako podivné „šílenství“ jazyka, postaveného do služby momentálním potřebám a zájmům mocenského centra. Oficiální propaganda se takovým způsobem skutečně mnohdy prezentuje, nechceme tuto její tvář popírat. Soustředíme-li se však pouze na tento aspekt, nutně nám unikne její celková stavba logická a myšlenková.

Při pozornějším pohledu zjistíme, že nám oficiální propaganda předkládá podivuhodně ucelený a vnitřně prokomponovaný model společnosti. Vnímavému pozorovateli se tu otvírá sugestivní svět se zvláštní, nezaměnitelnou atmosférou, odpovídající jistému vyhraněnému způsobu myšlení. Chceme-li pochopit, na jakých princi-

pech je tento imaginární svět postaven, tedy jak to ve světě oficiální propagandy chodí a proč, musíme se nejprve naučit *rozumět řeči, kterou se zde mluví*. A k tomu právě chceme přispět touto studií.

Vybrali jsme si několik základních pojmů, na nichž celá konstrukce oficiální propagandy spočívá, a pokusíme se co možná nepředpojatě prozkoumat jejich obsah. Nemíníme při tom s výroky oficiální propagandy polemizovat, nýbrž *zachytit smysl toho, co říká*. Vycházíme totiž z předpokladu, že opravdu něco říká; že nejde o neuchopitelný, ze dne na den se měnící „blábol“, ani o výraz čiré libovůle jednotlivých pisatelů. V dokumentaci se opíráme především o *Rudé právo*, list bezpochyby nad jiné autoritativní, o němž lze mít za to, že tlumočí ze všech nejautentičtěji oficiální názory a postoje.

K nejfrekventovanějším a přitom na první pohled nejméně jasným výrazům v oficiální politické terminologii patří «lid». Podle našeho názoru má tento pojem klíčový význam pro pochopení všeho ostatního. Obrazně řečeno, právě «lid» otvírá bránu do «světa socialismu». Tvoří proto východisko našeho šetření.

*«Otvírám každý den své oblíbené
Rudé právo s napětím, co zajímavého
přináší. Nikdy nejsem zklamána.»*

Y. Nečasová, Drásov
(Haló sobota, 23. 9. 1978, s. 5)

Vyjděme z faktu, jenž stojí mimo jakoukoli pochybnost: žijeme ve státě o určitém počtu občanů. Vzhledem k tomu může mít termín «lid» dva podstatně odlišné významy: buď se vztahuje na *všechny* občany, míní se jím tedy souhrn občanů daného státního celku, nebo se vztahuje jen na *některé* občany, označuje tedy pouze určitou kategorii občanů daného státu. První pojetí můžeme pro jednoduchost nazvat celkovým nebo *globálním*, druhé pak omezujícím nebo *restriktivním*.

Ještě než se vydáme na procházku *Rudým právem*, podívejme se, co praví v této věci *Slovník spisovného jazyka českého* (Praha, Academia 1971). «Lid» je tu definován jako «široké pracující vrstvy společnosti» a mezi příklady se na prvním místě uvádí spojení «pracující lid». Ano, tenhle přívlastek opravdu velmi často doprovází jméno «lid» – ale jakou tu má vlastně funkci? Na první pohled se zdá nadbytečný, vždyť pracovní činnost je už z definice samé nutným atributem «lidu». O jakou «práci» tady jde? Co přesně znamená výraz «pracující»? Slovník nás opět poučí, že «pracující» je ten, «kdo

pracuje (ve významu 2, tj. vykonává nějakou práci pro obživu), je zaměstnán». To jsou tedy «pracující». Ale jsou tu také důchodci, ženy v domácnosti, studující a osoby, které z rozmanitých příčin pracovat nemohou: nemocní, invalidé apod. Patří tyto «nepracující» skupiny občanů do «lidu», nebo ne? Kdybychom se spolehli na slovníkovou definici, odpověď by musela být záporná. Sama kategorie «pracujících» však není jednoznačně vymezena. «Pracovat pro obživu» je širší pojem nežli «být zaměstnán». Mohli bychom se tázat dále: jsou plnohodnotnými «pracujícími» i občané, kteří sice «pracují pro obživu», ale nejsou v zaměstnaneckém poměru?

Vraťme se ještě k výrazu «pracující lid». Na jedné straně by mohl mít zkoumaný přívlastek (teoreticky) význam specifikující, jako třeba ve výrazu «pracující důchodce»; důchodce jako takový není charakterizován pracovní činností, někteří důchodci však pracují. Tato eventualita by ovšem předpokládala existenci jakéhosi «lidu nepracujícího», což by bylo v rozporu s definicí uvedenou ve slovníku. Na druhé straně jsou přívlastky, které význam podstatného jména neomezuji, vyjadřují pouze jistý znak, který do obsahu daného jména patří z povahy věci samé. Jako když řekneme «smrtelný člověk». Smrtelnost je vlastnost, kterou u každého člověka *nutně* předpokládáme; bytost, která by nebyla (v biologickém smyslu) smrtelná, bychom nemohli označit jménem «člověk». V takovém významu by se přívlastek «pracující» ve spojení «pracující lid» shodoval se slovníkovou definicí, stavěl by nás však před otázku, zda «práce pro obživu», či dokonce v užším smyslu zaměstnanecký poměr, je opravdu *nutným* předpokladem příslušnosti k «lidu».

Tak pouhý pohled do slovníku nás přivádí k zamyšlení nad zásadní otázkou *hranic* «lidu» a *kritérií* příslušnosti k němu. Pokusíme se najít odpověď v *Rudém právu*.*)

★ ★ ★

*) Není-li uvedeno jinak, místa v citacích tištěná kurzívou jsou vždy vyznačena námi.